

Siyasî Hayatın Huzursuz Kuzenleri: Liberaller ve Muhafazakârlar

Bengül Güngörmez

Dr. | Uludağ Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Elemanı

liberal düşünce, Yıl 18, Sayı 69-70, Kiş-Bahar 2013, s. 107-114

Özet

Bu makalede Türkiye’de politik girişimlerinde başlangıçta beraberken zaman geçtikçe yollarını ayıran liberaller ve muhafazakârların, Batı’da ve Türkiye’deki tarihsel konumlarının kısa bir değerlendirilmesinin yanında, mevcut politik atmosferde birlikte var oluş koşulları ele alınmaya çalışılacaktır. Batı’daki muhafazakârlar ve bizdeki muhafazakârların da mukayesesiyle politik ve toplumsal hayatta muhafazakârların liberallere yaklaştığı ve onlardan uzaklaştığı önemli noktalar irdelenecektir. Liberaller ve muhafazakârları birbirini dışlayan unsurlar olarak görmek yerine liberalizm ve muhafazakârlığın keşiştiği ortak noktalar vurgulanacak ve günümüzün Türkiye’sinin eğitim, sağlık, Kürt sorunu gibi çok önemli sorunları çerçevesinde Türk muhafazakârlığının liberallerle yolunu ayırdığı ölçüde düştüğü açmaz ve otoriterleşme temayülü sorgulanarak muhtemel çözüm yolları tartışılacaktır.

Giriş

Başlığımız “Siyasî Hayatın Huzursuz Kuzenleri: Liberaller ve Muhafazakârlar”. Başlıklar metinleri belirlerler. Öncelikle niçin böyle bir başlık seçtiğimiz üzerine kısa bir değerlendirme yapılmalıdır. Niçin liberaller ve muhafazakârlara “huzursuz kuzenler” tâbirini yakıştırdık? Liberaller ve muhafazakârlar farklı teorik ve pratik duruşlara sâhipken niçin onları “kuzenler” olarak çağırdık ve bu kuzenler niçin huzursuz? İlk olarak onlara kuzenler dedik çünkü Batı siyasî ve entelektüel mirasına şöyle bir göz gezdirdiğimizde siyasal-toplumsal bir teori olarak liberalizmin yine siyasal-toplumsal bir teori olarak muhafazakârlıkla – otoriteryen ve radikal muhafazakârlık belki bir istisna sa-

yılmak kaydıyla – müşterek unsurları liberalizmin sosyalizmle yahut komünizmle müşterek unsurlarından çok daha fazla olduğunu görürüz.

Yani liberaller ve muhafazakârlar dayandıkları farklı ontolojik, epistemolojik veya ahlâkî temellere rağmen hem ekonomi hem de siyasî temayüllerinde, savundukları prensipler bakımından ve başka pek çok hususta sosyalizm yahut komünizm karşısında âdeta kuzenler kadar birbirlerine yakındırlar. Ancak bu yakınlığın devamında bir huzursuzluk, bir hoşnutsuzluk gizlidir. Yani liberallerle muhafazakârların yakın oldukları kadar birbirlerinden hoşnutsuz oldukları hususlar da çoktur. Bu yakınlık ve ayrılık meselesini daha iyi kavramak için liberaller ve muhafazakârların birleştikleri ve ayrıldıkları hususları öncelikle tespit etmeliyiz. Bu tespit için öncelikle liberaller ve muhafazakârları birbirini dışlayan unsurlar olarak görmek yerine liberalizm ve muhafazakârlığın kimi farklı temayülleri ve kesiştiği ortak noktalar genel olarak değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeyi müteakip Batı'daki ve bizdeki muhafazakârlık kısaca mukayese edilecektir.

Huzursuz Kuzenler: Liberaller ve Muhafazakârlar

Hayek “Niçin Muhafazakâr Değilim?” başlıklı haklı olarak şöhrete sâhip yazısında “sosyalizmin yükselişine kadar muhafazakârlığın zıddı liberalizmdi”¹ der. Gerçekten de muhafazakârlar ve liberaller birbirlerine tamamen muhalif bir çizgideyken sosyalizmin yükselişi ve liberal değerleri tehdit etmesiyle beraber liberaller ve muhafazakârlar temel prensiplerde ittifak eder oldular. Batı siyasal ve entelektüel geleneğine baktığımızda hem liberaller hem de muhafazakârlar sosyalistler gibi devletin tamamen ortadan kaldırılmasını değil, mümkün olan asgarî ölçülere indirilmesini, üretim araçlarının tamamen devlet tekeline geçmesini değil, devletin üretim araçlarından mümkün olduğunca elini çekmesini savunurlar. Bununla birlikte söz konusu talebin derecesi, yani muhafazakârın devletin ekonomiye sınırlı müdahalesi isteğinin renginin koyu mu açık mı olduğu muhafazakârın liberal muhafazakâr, muhafazakâr liberal, radikal muhafazakâr yahut muhafazakâr demokrat gibi renklerin bulunduğu bir yelpazenin neresinde durduğuna göre değişebilir. Ancak netice itibarıyla hem liberaller hem de muhafazakârlar sosyalist ve komünistlerle mukayese edildiklerinde devletin kadir-i mutlak bir şekilde bütün üretim araçlarına sâhip olduğu ve özel mülkiyetin yasaklandığı bir siyasal-toplumsal düzeni tasvip etmezler. Mülkiyeti her ikisi de savunur. Her ikisi de sınırlı devlet anlayışını benimserler ve bilhassa kıta Avrupası muhafazakârlığıyla mukayese edildi-

¹ F. A. Hayek, “Niçin Muhafazakâr Değilim?”, “Muhafazakârlık: Bilinenin Huzuru, Bilinmeyen Korkusu mu?” *Liberal Düşünce*, Sayı: 34, Bahar 2004, s. 73

ğinde Anglo-Sakson muhafazakârlığı son derece liberal bir devlet anlayışını benimsemiş görünmektedir; hatta doğrudan doğruya denilebilir ki Amerikan muhafazakârlığı Locke'un tesiri altındaki "liberal" bir muhafazakârlıktır.² Bu bağlamda, insanın özel alanına müdahale etmeyen sınırlı, küçük ama başka devletlerle mücadele edebilecek kadar güçlü bir devlet anlayışı Batı'da muhafazakârlığın temel prensiplerinden birisidir.

Bununla birlikte aralarındaki akrabalığı gösterecek şekilde kuzen de sayılılar liberaller ve muhafazakârlar son derece huzursuz, birbirinden hoşnutsuz kuzenlerdir çünkü liberalizm bireysel özgürlüğü temel değer kabul ederek her türden kolektivist, cemaatçi görüşe karşı çıkar. Değerler ilâhî temelde değil, tamamen dünyevî temelde belirlenir. Batı da muhafazakârlar kolektivist ideolojileri şiddetle reddettikleri (sözgelimi komünizm bu türden kolektivist ideolojilerden biridir) hâlde cemaat fenomeni hakkında farklı bir görüşe sâhiptirler. Bu görüşe göre, toplumlar cemaatleri olmadan yaşayamaz. İnsan yalnızca kendisine verilen soyut haklarla birey olarak yaşayamaz. Böyle bir birey atomize, yalnız ve köksüzdür. Böyle bir birey kendisine, çevresine, yaptığı işe ve köklerine yabancılaşmıştır. Bu türden bireylerden oluşan bir toplum olsa olsa "kitle toplumu"dur. Russel Kirk'ün belirttiği üzere "bireycilik toplumsal atomizm"³ demektir. İnsanlar ruhsal ve sosyal ihtiyaçları nedeniyle cemaate ihtiyaç duyarlar ve insanın cemaate girme, cemaatte yaşama hakkı engellenemez. Elbette burada şu düşüncenin altı çizilmelidir: liberallerin kolektivizme ve cemaatçiliğe muarızlığı onların din karşıtı birer militan oldukları anlamına gelmez. Bilakis liberaller bireylerin hoşgörüyü merkeze alarak özgürce dinî inançlarını yaşamalarını savunurlar. Onların karşı çıktığı şey bir insanın diğer insanı kendi inançları doğrultusunda zorlaması yahut cemaatin üyelerini veya diğer bireyleri kendi düşünceleri ve inançları doğrultusunda baskı altına almaya çalışmasıdır. Klâsik liberaller bireylerin özgürlüğünün ve özerkliğinin ne devlet ne de cemaatler tarafından kısıtlanmasını kabûllenmezler. Bu özgürlüğün kısıtlanması ve bireysel otonominin yok edilişi bireyin daha komplike bir örgüt yahut oluşum tarafından araçsallaştırılmasına ve kullanılmasına hizmet eder. Netice olarak liberalizm bütün bunlara karşı özgürlük tarafgirliğidir. (Sosyal liberaller ise klâsik liberallerin aksine özgürlüğü bireye âit değil, devletin geliştireceği topluma âit bir şey olarak kabûl eder ve devlet müdahalesini olumlu görür/pozitif özgürlük)⁴

Yine liberallerle muhafazakârların ayrıldıkları bir diğer nokta her biri-

2 a.g.e., s.73 ve bkz. Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve Muhafazakârlık", *Liberal Toplum, Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s.47-48

3 Russell Kirk, *The Conservative Mind – From Burke to Eliot*, Regnery Publishing, Seventh Revised Edition, Washington, 1995, s.242

4 Mustafa Erdoğan, a.g.e., s.64

nin “değişim” karşısındaki farklı tutumlarıdır. Muhafazakârlar, sosyalistlerin onaylayacağı tarzda radikal bir değişimi hiçbir şekilde tasvip etmedikleri gibi, liberallerin tasvip edeceği türden hızlı bir değişime karşı da ihtiyatlı yaklaşır- lar. Bu dirençlerinin nedeni yeni olan her şeye karşı güvensizlik beslemeleri, risklerden korkmaları ve değişimin tedricî ve yavaş olmasını istemeleridir. Bununla birlikte Batı’da muhafazakârların altını çizdikleri temel prensip de- ğişime tamamen karşıtlık değil, “korunmaya değer şeylerin korunması”dır. Nitekim Nisbet’in deyişiyle “muhafazakârlığın peygamberi”⁵ Burke, değişime olan ihtiyacı vurgulamak için “Kendini değiştirmenin araçlarından yoksun bir devlet kendisini korumanın araçlarından da yoksundur” demiştir.

Başka bir yol ayrımı da liberallerle muhafazakârların toplumsal ve siya- sal düzenin dayandığı temellere ilişkin temayüllerinden çıkar. Toplumsal ve siyasal düzenin insan aklına dayanan rasyonel sözleşmeci bir proje olduğu fikri liberaller tarafından kabûl görürken muhafazakârlar toplumsal siyasal düzenin geçmişten devralınan geleneksel değerler etrafında yükselen, devlet- le halk arasında aracı cemiyetleri oluşturan dinsel cemaat, mesleki cemiyet ve teşekküllerden mürekkep,⁶ Nisbet’in deyişiyle soyut akıl ile değil, “tarih- sel akıl” (rasyonel bilgi değil, hikmet) ile yönetilen uyumlu ve “düzenli” bir birlik olduğu fikrinde birleşirler. Muhafazakârlar geleceğe ilişkin ütopyalar kurmak yerine geçmişe dönerler. Nisbet’in dediği üzere rasyonel bir projeye inanmak yerine, “ilham almak ve hâlihazırdaki politikayı üzerine bina etmek üzere model edinmek için geçmişe yönelen bu dönüş muhafazakâr gelene- ğin içine iyice işlemiştir ve liberallerin ve radikallerin ‘gerici’ ve ‘geri kafalı’ lâkaplarına mâruz kalmak için yeterli bir nedendir.”⁷ Muhafazakârlar geçmi- şe bakarlar çünkü geleneksel, dinsel ve ahlâkî değerler toplumun bireylerini birbirine yapıştıran ve dayanışmayı sağlayan güçlerdir. Toplumun temelinde soyut akıl değil, gelenek ve tecrübe vardır.

Gelenek ve tecrübenin bu merkeze alınışı muhafazakâr teorinin “birey” ve “toplum” hakkındaki görüşleriyle temellendirilir. Muhafazakârlara göre “bi- rey” değil, toplum önce gelir. Çünkü Bonald’ın düşündüğü gibi bireyi yaratan toplum toplumun yazarı ise Tanrı’dır. Doğa durumu düşünürlerin bir varsayımıdır insan tarihte hep toplumlar hâlinde yaşamıştır. Toplum mükemmel olduğu düşünülen rasyonalist bir projeye dayandırılmaz çünkü insanın ken- disini mükemmel bir varlık değil, kusurlu bir varlıktır. Batı’da muhafazakârlar “düşüş doktrini” gereğince insanın kusurlu ve eksik bir yaratık olarak mü-

5 Robert Nisbet, *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011, s.23

6 Cemaat meselesi için bkz. Nisbet, Robert A., *Community and Power*, Oxford University Press, New York, 1968

7 Robert Nisbet, *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*, s.46

kemmel bir toplumu inşa edebileceğini düşünmesini haddini bilmezlik olarak değerlendirirler. Bu bir tür toplumsal mühendisliktir.

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında tekrarlamak gerekirse her ne kadar farklı ve ayrıldıkları hususlar çok olsa da liberaller ve muhafazakârlar en nihâyetinde Batı'da birbirlerini tamamen "dışlayıcı" ve "ötekileştirici" değil, birbirlerini "düzeltici" bir siyaset anlayışını benimsemişlerdir. Sol karşısında kimi zaman birleşerek, liberal muhafazakâr, muhafazakâr liberal, seküler muhafazakârlık, yeni muhafazakârlık.. türünde yeni sentezlerle akrabalıklarını sürdürmüşler ve Batı politikalarına yön vermişlerdir. Yine bu bağlamda, teorik bakımdan düşünürler tarafından Oakeshott gibi muhafazakârların düşüncelerinden hareketle liberallerle muhafazakârlar arasında bir "orta yol"un aranması ve bu temelde her ikisinin de dünyevî ütopyalara karşı birleştiğinin⁸ vurgulanması söz konusu olmuştur. Bununla birlikte totalitarizm tehdidinin geriletilmesi liberaller ve muhafazakârların tekrar yol ayrımına düştükleri hissiyatını yaratsa da kimi düşünürler başka ortak noktaları vurgulamaya devam etmişlerdir. Frank S. Meyer'in girişimini bu bağlamda zikretmek önemlidir. Meyer, editörlüğünü kendisinin yaptığı ve hem liberallerin hem de muhafazakârların makalelerine birlikte yer verdiği *Muhafazakârlık Nedir?* adlı kitaba bir sonuç bölümü yazmış ve burada liberaller ve muhafazakârlar arasındaki ortak felsefî temelleri vurgulamıştır. Bunlar sırasıyla, objektif bir ahlâkî düzenin varlığı, "insan şahsiyeti"ne vurgu ve devletin onun üzerine ideolojik modeller empoze etmesine karşıtlık, plânlamacılığa ve gücü merkezîleştirmeye karşıtlıktır.⁹

Muhafazakâr Demokrattan Kolektivist Muhafazakârlığa

Ülkemizde yakın dönem siyasî pratiğimizde kendisini "muhafazakâr demokrat" bir kimlikle sunan Ak Parti, kendisini "sol ve ilerici" gören kesimin aksine kendisine destek olan liberallerle birlikte toplumsal ve siyasal değişimin motoru ve temel dinamiği oldu. Cumhuriyetin toplumu toptan dönüştürme gayesi güden toplumsal mühendislik projesiyle devletin elitist, halkı tanımayan, jakoben ve zorlayıcı yapısını pek çok reformla değiştirme yönünde adım atan Ak Parti, sivil ve temel insanî haklar bakımından geçmişe nazaran çok önemli ilerlemeler kaydetti. Gerçekten de Tanıl Bora'nın deyişiyle başlangıçtaki "liberal muhafazakâr" politikalarıyla Ak Parti sayesinde en azından ordunun sivil hükümetleri baskı altına alarak siyasette aktif olarak rol aldığı ve

8 Sam Roggeven, "Neden Liberal Değilim?", *Liberal Düşünce*, s.86 Oakeshott'un düşünceleri için bkz. Oakeshott, Michael, *Rationalism in Politics and Other Essays*, J. W. Arrowsmith Ltd, New York, 1962

9 Bekir Berat Özipek, *Muhafazakârlık; Akıl, Toplum, Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2004, s.185

politikaları belirlediği darbe devri sona erdi ve yeni darbeleri önlemek adına darbelerin sorumlularını cezalandırma yönünde kayda değer adımlar atıldı. Yine Kürt sorununun kabûlü ekseninde gerçekleştirilen Kürt açılımıyla bugüne kadarki inkâr ve ret politikaları terk edilerek Kürt vatandaşlara kimi haklar verildi ve verilmeye devam ediliyor.

Bununla birlikte bilhassa ustalık dönemi olarak adlandırdığı dönemde liberallerle büyük ölçüde yolunu ayıran Ak Parti'nin son dönem politikalarına baktığımızda bu politikaların, Batı'da gördüğümüz şekliyle bir muhafazakâr siyaset pratiğini bilhassa da "liberal muhafazakâr" bir siyaset pratiğini tatbik etmekten çok gittikçe kolektivist, milliyetçi ve devletçi muhafazakârlık diyebileceğimiz bir çizgiye doğru kaydığı görülmektedir. Uludere'den, Afyon'daki patlamaya kadar muhtelif toplumsal felâketler hakkındaki korumacı ve milliyetçi bir çizgiyle bütünleşen izahatlara yahut eğitim ve sağlık sistemindeki bireyselliği öldüren devletçi ve kolektivist politikalara (ordunun denetlenememesi ve meydana gelen olaylardaki sorumluluğundan ötürü hesap sorulabilirliğinin olmaması, okullarda kitap-süt-tablet vb dağıtımı, okula başlama yaşında ve genel olarak okul pratiğinde aileye hiçbir söz hakkı tanınmaması, ailenin dinsel temayülüne göre din eğitiminin hiçbir şekilde desteklenmeyip okullarda "devletin dini"nin öğretilmesi, dershanelerin kapatılması talebi ve dershanelerin özel okula dönüştürülerek öğrenci garantisini "devlet" in vermesi isteği, harçların kaldırılması, eğitim mâliyetlerinin hepsini devletin üstlenmesi, ulusalcı ve ezberci bir eğitim sisteminin devam ettirilmesi, Yök'ün akademisyenlerin değil, devletin lehine düzenlemeler yapması, bilim adamı yetiştirmede usta çırak ilişkilerine son verilip Yök'ün "misyoner"leri ile bu işin gerçekleştirilmek istenmesi; öypliler ve öyp sistemi, kürtaj, sezaryen vb konulardaki sağlık politikaları..) baktığımızda Batı'da gördüğümüz muhafazakâr-liberal yahut liberal-muhafazakâr bir siyasetin tam anlamıyla uygulanmadığını bunun yerine "bireyi" ve hatta onun sâhip olduğu "aileyi" öldüren kolektivist ve devletçi bir anlayışın hâkim olduğunu görüyoruz. Batı'da hikmeti ve tecrübeyi merkeze alan, sivil olanı ön plâna çıkararak, devletin mümkün olduğunca bireyin özel hayatından elini eteğini çekmesini savunan liberal bir muhafazakârlık anlayışını tâkip etmek yerine siyasal sorumluluğu üzerine almayan ve muhafazakârlığı romantik ve milliyetçi bir çizgide anlayan kimi zaman da entelektüel, siyasî ve estetik bir muhafazakârlığı değil, din eksenli kültürel ve romantik bir muhafazakârlığı yücelten bir yaklaşımı görüyoruz. İnsanlar milliyetçi ve romantik olabilirler ama devlet milliyetçi ve romantik olduğunda durum değişir.

Bu bağlamda liberallerin duruşları çok önem arz ediyor. Gerçekten de liberaller ve muhafazakârlar birlikte olmaya ama birbirinden hoşnutsuz olmaya devam etmelidir. Onlar huzursuz kuzenler olmalıdırlar çünkü ülkemizde Batılı

anlamda muhafazakârlık, siyasî entelektüel bir gelenek olarak muhafazakârlık henüz yoktur. Kendimize özgü muhafazakâr bir teorileştirmeden yoksun olduğumuz gibi Batı'daki gibi yüzlerce yıllık siyasî tecrübelerden, yüzlerce kez denenmiş sınanmış siyasî pratiklerden de yoksunuz. Bu yoksunluk ülkemizdeki muhafazakâr partinin kendine özgü bir muhafazakârlığı yaratmasından çok, mevcut Kemalist sistemin kimi amentülerini – söz gelimi, Uludere, Afyon felâketlerinde gördüğümüz üzere kanunların bireyi ve haklarını değil, bireye karşı devleti koruması, yahut Kemalist sistemin yukardan halka buyurucu, ben yaptım oldu anlayışı gibi – devralıp sürdürmesine yol açıyor. Kemalist ideolojinin belirlediği kurumlardaki anayasal ve kurumsal reformların hızla gerçekleştirilememesi de bunu perçinleyen bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Bunun yanında ülkemizdeki muhafazakârın devletle bir hesaplaşması da yoktur. Onun hesaplaşması devletin rejimiyle ilgiliydi ve o rejim temelinden sarsıldı. Rejimler değişir ancak “devlet” bakidir. Türkiye’de muhafazakârların, muhafazakârlığın şahı Edmund Burke’ten öğrenecek çok şeyleri var: “Burke bir milletvekili olarak, siyasî kariyeri boyunca, aşikâr siyasî risklere rağmen, İrlandalı Katolikleri açıkça savundu, homoseksüellere zulmedilmesini eleştirdi ve köleliğin kaldırılması için mücadele etti.”¹⁰ Burke’ün muhafazakârlığı devletin değil, mazlumların hakkını savunuyordu. Türkiye’de siyasete tesir edecek böyle bir muhafazakâr duyarlılık henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamıştır. Bu yüzden devletle bütünleşen yahut milliyetçi çılgınlık atan bir muhafazakârlığı sınırlayacak, insan hakları, özgürlük, bireysel otonomi, din ve vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, özel hayat ve özerkliği, tarafsız devlet, sınırlı devlet ve adâlet gibi evrensel liberal değerlerden uzaklaşıldığında devleti ikaz edecek olanlar yine liberallerdir. Liberaller muhafazakârlarla bağlarını asla koparmadan hoşnutsuz olmaya devam etmelidirler. Yıkıcı değil, yapıcı eleştirilerle iktidarın politikalarını etkilemeye çalışmalıdırlar. Liberaller muhafazakâr politikalar milliyetçi yahut otoriter bir çizgiye doğru kaydığında yani tren raydan çıktığında treni tekrardan rayına sokacak bir siyaseti üretmeye devam etmelidirler. Ülkemizde mevcut siyasî duruma baktığımızda bir kitle partisi olarak Ak Parti ve onun her yaptığına karşı çıkan bir “sözde” muhalefetin siyaseti belirlediğini görüyoruz. Doğru şeyleri tasvip edip destek olacak ancak yanlışlara da karşı çıkacak “hakikî” bir muhalefete ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı giderecek olan yine büyük ölçüde liberallerdir. Mümkün merteye farklı kesimleri tatmin edici, hiçbir kesimi “ötekileştirme”den uzlaşmacı ve diyaloga dayalı bir siyasal toplumsal düzen için liberallerin muhafazakâr politikaların aşırılıklarını dizginleyici bir misyon edinmeleri mümkündür. Elbette bunun ifade edilmesi ile liberallere bir misyon yüklemek, onlara bir vazife biçmek gibi bir hedef güdülmüyor. Böyle bir hedef, herkes için geçerli sayılsa bile bir “liberal” için

10 Sam Roggeven, *a.g.e.*, s. 88

geçerli sayılamaz. Çünkü liberalliğin ölçüsü “özgürlük” ve “özgürlük talebi”dir. Liberal istediğini düşünür ve söyler. Hayek’in sözünü hatırlatmak gerekirse, liberali muhafazakârdan ayıran şey, liberalin “kendi manevî ihtiyaçları ne kadar kuvvetli olursa olsun, hiçbir zaman kendisinin bu inançları diğer insanlara empoze etmeye hakkı olduğunu düşünmeyecek olması ve onun için manevî olanla dünyevî olanın karıştırılmaması gereken farklı safhalar olmasıdır.”¹¹ Bu liberallerin mottosuysa Hayek’in sözünden çıkaracağımız önemli dersler var çünkü bir liberalin de aynı şeyi, yani başkalarının inançlarını kendisine empoze etmemesini karşı taraftan beklemeye hakkı vardır. Zira tecrübeyle sâbittir ki, kendi fikrini tek “hakikât” olarak gören militan ve otoriter bir laikçilik nasıl bu ülkeye fayda değil, zarar getirdiyse militan ve otoriter bir muhafazakârlık da fayda değil, zarar getirecektir.

Referanslar

- Beneton, Philippe, *Muhafazakârlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- Burke, Edmund, “Reflections on the Revolution in France,” *From Modernism to Postmodernism An Anthology*, Ed. Lawrence E. Cahoon, Blackwell Publishers, Oxford, 2000
- Erdoğan, Mustafa, “Liberalizm ve Muhafazakârlık”, *Liberal Toplum, Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998
- Gelenekten Geleceğe: Muhafazakârlık, *Muhafazakâr Düşünce*, sayı: 1, Yaz, 2004
- Hayek, F.A., “Niçin muhafazakâr Değilim?”, *Liberal Düşünce*, sayı: 34, Bahar 2004
- Kirk, Russell, *The Conservative Mind – From Burke to Eliot*, Regnery Publishing, Seventh Revised Edition, Washington, 1995
- “Muhafazakârlık”, Nisbet Robert A., Bottomore Tom, Nisbet Robert, ed., *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, V Yayınları, Ankara, 1990
- Nisbet, Robert A., “Uneasy Cousins”, *Freedom and Virtue: The Conservative/Libertarian Debate*, ed. George W.Carey, DE:ISI Books, Wilmington, 1998
- Nisbet, Robert, *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011
- Nisbet, Robert A., *Community and Power*, Oxford University Press, New York, 1968
- Oakeshott, Michael, *Rationalism in Politics and Other Essays*, J. W. Arrowsmith Ltd, New York, 1962
- Özipek, Bekir Berat, *Muhafazakârlık; Akıl, Toplum, Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2004
- Roggeven, Sam, Neden Liberal Değilim?, *Muhafazakârlık: Liberal Düşünce*, sayı: 34, Bahar 2004
- Suvanto, Pekka, *Conservatism From The French Revolution to the 1990s*, Trans. Roderick Fletcher, The Ipswich Book Company Ltd, Great Britain, 1997
- Türk Muhafazakârlığı, *Toplum ve Bilim*, Sayı:74, Güz, 1997
- Vincent, Andrew, *Modern Political Ideologies*, Conservatism, Blackwell Publishers Inc., Second Edition, Cambridge, 1995

¹¹ Hayek, a.g.e., s.80